НОВАЯ ЭРА НАУКИ И ЗНАНИЙ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
global-science-review.com
editor@global-science-review.com

SO‘Z BIRIKMALARINI KONSEPTUALLASHTIRISHNING LISONIY-KOGNITIV MEXANIZMLARI: KONSEPTUAL METAFORA, METONIMIYA VA FREYM MODELLASHTIRISH

Ozoda Eshqobilova Xalikulovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada so‘z birikmalarini konseptuallashtirishning lisoniy-kognitiv mexanizmlari konseptual metafora, metonimiya va freym modellashtirish asosida tahlil qilinadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan so‘z birikmalari faqat sintaktik birlik sifatida emas, balki insonning borliqni idrok etishi, kategoriyalashi, konseptual tizimlashtirishi va kommunikativ tajribasini ifodalovchi lisoniy konstruksiyalar sifatida qaraladi. Konseptual metafora bir konseptual sohaga xos bilimlarning boshqa sohaga ko‘chirilishi orqali yangi mazmuniy birliklarning shakllanishini ta’minlasa, metonimiya bir konseptual soha doirasidagi yaqinlik va assotsiativ munosabatlarga asoslanadi. Freym modellashtirish esa so‘z birikmasi tarkibidagi komponentlarning muayyan vaziyat, hodisa yoki tajriba modeli doirasidagi o‘zaro munosabatlarini ochib beradi. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalari misolida mazkur mexanizmlarning semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari so‘z birikmalarining shakllanishida grammatik tuzilish bilan bir qatorda kognitiv jarayonlar ham muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, konseptuallashtirish, kognitiv tilshunoslik, konseptual metafora, metonimiya, freym, freym modellashtirish, konsept, kognitiv model, obraz-sxema, semantika, pragmatika, ingliz tili, o‘zbek tili.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini inson tafakkuri va bilish jarayonlari bilan uzviy aloqada o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi natijasida tilning grammatik va leksik birliklari insonning bilimlari, tajribasi, dunyoni idrok etishi hamda konseptualizatsiya jarayonlari bilan bog‘liq holda tadqiq qilina boshlandi.

So‘z birikmalari ham ana shunday kognitiv jarayonlarning lisoniy namoyon bo‘lish shakllaridan biridir. An’anaviy grammatik yondashuvda so‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning grammatik va mazmuniy jihatdan bog‘lanishi natijasida yuzaga keladigan sintaktik birlik sifatida izohlanadi. Biroq kognitiv nuqtayi nazardan so‘z birikmasi bundan kengroq hodisani ifodalaydi. Unda inson ongida mavjud bo‘lgan konseptlar o‘zaro birikadi va ma’lum bir bilim strukturasi shakllanadi.

Masalan, ingliz tilidagi *economic growth*, *the heart of the city*, *a sea of people*, *face a problem* kabi birikmalarni faqat grammatik aloqa asosida izohlash yetarli emas. Ularning shakllanishida “GROWTH”, “HEART”, “SEA”, “CONFRONTATION” kabi konseptual modellar ishtirok etadi. O‘zbek tilidagi *iqtisodiy o‘sish*, *shahar yuragi*, *odamlar dengizi*, *muammoga duch kelmoq* kabi birikmalar ham ma’lum konseptual munosabatlarni aks ettiradi.

Shu jihatdan so‘z birikmalarini konseptuallashtirish mexanizmlarini o‘rganishda **konseptual metafora**, **metonimiya** va **freym modellashtirish** alohida ahamiyat kasb etadi.

1. So‘z birikmalarini konseptuallashtirish tushunchasi

Konseptuallashtirish — inson ongida tashqi olamdagi obyekt, hodisa, jarayon va munosabatlarning ma’lum bir bilim modeli sifatida shakllanish jarayonidir. Inson voqelikni bevosita nomlash bilan cheklanmaydi, balki uni o‘z tajribasi asosida boshqa hodisalar bilan bog‘laydi, taqqoslaydi va kategoriyalashtiradi.

So‘z birikmasi ana shu konseptual munosabatlarning lisoniy ifodasini ta'minlaydi.

Masalan:

English: *strong argument*
Uzbek: *kuchli dalil*

Bu yerda *strong/kuchli* so‘zining asosiy fizik ma'nosi kuch bilan bog‘liq bo‘lsa-da, *argument/dalil* bilan birikganda abstrakt “ishonchlilik” yoki “ta'sirchanlik” konsepti shakllanadi.

Xuddi shuningdek:

English: *deep thought*
Uzbek: *chuqur fikr*

Bu birikmada “DEPTH” — fizik makon konsepti abstrakt “THOUGHT” konsepti bilan bog‘lanadi.

Demak, so‘z birikmasining mazmuni uning komponentlari ma'nolarining oddiy yig‘indisi emas, balki ular o‘rtasidagi kognitiv munosabat natijasi sifatida ham yuzaga kelishi mumkin.

2. Konseptual metafora va so‘z birikmalari

Konseptual metafora nazariyasi inson abstrakt tushunchalarni ko‘pincha aniq, jismoniy yoki tajribaga asoslangan tushunchalar orqali anglashini tushuntiradi. Bunda bir konseptual soha — **manba domeni** — boshqa konseptual sohani — **maqsad domenini** tushunish uchun asos bo‘ladi.

Masalan:

ARGUMENT IS WAR

“Bahs — urush.”

Ushbu konseptual model asosida ingliz tilida:

defend an argument;

attack a position;

win an argument;

strong argument

kabi birikmalar yuzaga keladi.

O‘zbek tilida ham:

fikrini himoya qilmoq;

qarashga hujum qilmoq;

bahsda g‘alaba qozonmoq;

kuchli dalil

kabi birikmalarda bahs yoki fikriy munozara kurash/qarama-qarshilik konsepti orqali tasavvur qilinadi.

Bu holat metaforaning faqat badiiy bezak emas, balki kundalik fikrlash va til tizimining tarkibiy mexanizmi ekanligini ko‘rsatadi.

3. Metaforik konseptuallashtirishning asosiy modellari

So‘z birikmalarida bir nechta keng tarqalgan konseptual metafora modellarini kuzatish mumkin.

3.1. MAKON → ABSTRAKT HOLAT

Masalan:

deep love — chuqur muhabbat;

high hopes — katta/yuksak umidlar;

low spirits — tushkun kayfiyat.

Bu yerda fizik makon va vertikal yo‘nalish bilan bog‘liq tajriba abstrakt hissiy va aqliy holatlarni tushuntirish uchun ishlatiladi.

3.2. HARAKAT → VAQT

Masalan:

the coming year — kelayotgan yil;

the past week — o‘tgan hafta;

the approaching deadline — yaqinlashayotgan muddat.

Vaqt harakatlanuvchi obyekt sifatida konseptuallashtiriladi.

3.3. JISMONIY KUCH → AQLIY/ABSTRAKT KUCH

strong argument — kuchli dalil;

weak evidence — zaif dalil;

powerful idea — kuchli/ta'sirchan g‘oya.

Bu birliklarda jismoniy kuch haqidagi tajriba abstrakt intellektual munosabatlarni tushuntirishga ko‘chiriladi.

4. Metonimiya va so‘z birikmalarining konseptual tuzilishi

Metaforiyadan farqli ravishda metonimiya bir konseptual soha ichidagi yaqinlik, aloqadorlik yoki assotsiativ munosabatga asoslanadi.

Metonimik munosabatlarda:

qism → butun,
butun → qism,
joy → tashkilot,
muallif → asar,
ishlab chiqaruvchi → mahsulot

kabi munosabatlar yuzaga kelishi mumkin.

Masalan:

The White House announced a new policy.

Bu gapda *The White House* jismoniy bino nomi bo‘lsa-da, kontekstda AQSh prezident administratsiyasi yoki ijro hokimiyati institutini anglatishi mumkin.

O‘zbek tilida:

Oq uy yangi siyosatni e'lon qildi.

kabi qo‘llanish ham xuddi shunday metonimik konseptuallashtirishni namoyon qiladi.

Yana:

Hollywood is producing a new film.

Bu yerda *Hollywood* geografik joy nomi sifatida emas, balki kino sanoati bilan bog‘liq institutsional konsept sifatida ishlatiladi.

Demak, metonimiya so‘z birikmalarining referensial imkoniyatlarini kengaytiradi va qisqa lisoniy shakl orqali murakkab konseptual mazmunni ifodalash imkonini beradi.

5. Metafora va metonimiyaning o‘zaro munosabati

Metafora va metonimiya bir-biridan farqli kognitiv mexanizmlar bo‘lsa-da, real nutqda ular birgalikda ham ishlashi mumkin.

Masalan:

The company is facing a difficult challenge.

Bu yerda *face a challenge* birikmasida inson tanasining *face* qismi orqali “muammoga duch kelish” holati ifodalanadi. Bunda metonimik yaqinlik bilan birga “MUAMMO — QARSHIDA TURGAN TO‘SIQ” kabi konseptual model ham shakllanadi.

O‘zbek tilida:

kompaniya qiyin vaziyatga duch keldi

birikmasida ham insonning makoniy tajribasi abstrakt vaziyatni ifodalashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, metafora va metonimiya so‘z birikmalarining semantik imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim kognitiv mexanizmlardir.

6. Freym tushunchasi va freym modellashtirish

Freym — ma'lum bir obyekt, hodisa yoki vaziyat haqidagi bilimlarni tashkil qiluvchi kognitiv modeldir. Freym tarkibida muayyan **slotlar** mavjud bo‘lib, ular vaziyatning asosiy ishtirokchilari va komponentlarini ifodalaydi.

Masalan, **RESTAURANT** freymida quyidagi elementlarni ajratish mumkin:

customer — mijoz;

waiter — ofitsiant;

menu — menyu;

food — taom;

order — buyurtma;

payment — to‘lov.

Shu sababli:

order a meal
pay the bill
restaurant customer
waiter service

kabi birikmalarni faqat alohida so‘zlarning kombinatsiyasi sifatida emas, balki “RESTAURANT” freymi doirasidagi bilim birliklari sifatida ham tahlil qilish mumkin.

O‘zbek tilida:

taom buyurtma qilmoq;

hisobni to‘lamoq;

restoran mijozi;

ofitsiant xizmati

kabi birikmalar ayni freymning turli slotlarini faollashtiradi.

7. Freym modellashtirish va ingliz-o‘zbek qiyosiy tahlili

Ingliz va o‘zbek tillarida bir xil freym turli grammatik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin.

Masalan, **EDUCATION** freymi:

Ingliz tili	**O‘zbek tili**	**Konseptual komponent**
university student	*universitet talabasi*	TA'LIM OLUVCHI
academic achievement	*akademik yutuq*	NATIJA
teaching method	*o‘qitish usuli*	JARAYON
student assessment	*talabalarni baholash*	BAHOLASH
higher education	*oliy ta'lim*	TA'LIM BOSQICHI

Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, tillarning grammatik qurilishi turlicha bo‘lsa-da, ularning ortida o‘xshash konseptual freymlar mavjud bo‘lishi mumkin.

Biroq ayrim hollarda milliy-madaniy tajriba freym tarkibiga qo‘shimcha elementlar kiritadi. Shu sababli qiyosiy tadqiqotlarda faqat formal grammatik moslik emas, balki **konseptual moslik** ham hisobga olinishi kerak.

8. So‘z birikmalarining matn yaratishdagi kognitiv funksiyasi

So‘z birikmalari matnni konseptual jihatdan tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi. Matn yaratilishida muallif avval ma'lum konseptlarni faollashtiradi, keyin ularni lisoniy birliklar orqali ifodalaydi.

Masalan:

Rapid technological development has transformed modern education.

Bu gapda:

TECHNOLOGY → DEVELOPMENT → CHANGE → EDUCATION

kabi konseptual zanjir shakllanishi mumkin.

O‘zbek tilida:

Texnologiyalarning jadal rivojlanishi zamonaviy ta'limni o‘zgartirdi.

Bu yerda ham bir nechta konseptlar o‘zaro bog‘lanadi.

Shunday qilib, so‘z birikmalari matnning:

konseptual yaxlitligini;

semantik bog‘liqligini;

axborot zichligini;

referensial aniqligini;

pragmatik yo‘nalishini

ta'minlashga xizmat qiladi.

9. Funksional-pragmatik jihat

So‘z birikmalarining kognitiv mexanizmlari ularning pragmatik imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq. Muallif ma'lum bir birikmani tanlash orqali o‘quvchi yoki tinglovchida muayyan konseptual tasavvurni faollashtirishi mumkin.

Masalan:

neutral: *a problem*
more specific: *a serious problem*
metaphorical: *a major obstacle*

Ularning barchasi muammo haqidagi mazmunni bildiradi, biroq konseptual tasvir va kommunikativ ta'sir darajasi turlicha.

O‘zbek tilida:

muammo;

jiddiy muammo;

katta to‘siq;

dolzarb muammo

kabi variantlar turli kommunikativ maqsadlarda qo‘llanishi mumkin.

Shu sababli so‘z birikmasini tanlash jarayoni grammatik jihatdan to‘g‘ri shaklni tanlashdan tashqari, muayyan **konseptual va pragmatik perspektivani** tanlash jarayoni hamdir.

10. Ingliz va o‘zbek tillarida asosiy kognitiv mexanizmlarning qiyosiy ko‘rinishi

Kognitiv mexanizm	**Inglizcha misol**	**O‘zbekcha misol**	**Kognitiv asos**
Metafora	*deep thought*	*chuqur fikr*	MAKON → TAFAKKUR
Metafora	*strong argument*	*kuchli dalil*	KUCH → INTELLEKTUAL TA'SIR
Metafora	*warm relationship*	*iliq munosabat*	HARORAT → HISSIY MUNOSABAT
Metonimiya	*The White House*	*Oq uy*	JOY → INSTITUT
Metonimiya	*Hollywood*	*Gollivud*	JOY → SOHA
Freym	*pay the bill*	*hisobni to‘lamoq*	RESTAURANT/SAVDO freymi
Freym	*take an exam*	*imtihon topshirmoq*	EDUCATION freymi
Freym	*buy a product*	*mahsulot sotib olmoq*	COMMERCIAL TRANSACTION freymi

Xulosa

So‘z birikmalarini konseptuallashtirish jarayoni tilning grammatik tuzilishi bilan bir qatorda inson tafakkurining kognitiv mexanizmlari bilan ham chambarchas

bog‘liq. Konseptual metafora, metonimiya va freym modellashtirish ushbu jarayonning muhim mexanizmlarini tashkil etadi.

Konseptual metafora abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida anglash va ifodalash imkonini beradi. Metonimiya esa bir konseptual sohadagi assotsiativ va yaqinlik munosabatlari orqali mazmunni ixcham va kontekstual tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Freym modellashtirish esa so‘z birikmalarining muayyan vaziyat va bilim strukturasidagi o‘rnini aniqlash imkonini beradi.

Ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, turli grammatik tizimga ega bo‘lgan tillarda umumiy insoniy tajribaga asoslangan konseptual modellar mavjud bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ularning lisoniy ifodasi milliy til tizimi, madaniy tajriba va kommunikativ an'analar bilan belgilanadi.

Natijada so‘z birikmasi **“grammatik birlik → semantik birlik → konseptual birlik → kommunikativ-pragmatik birlik”** tarzida ko‘p bosqichli hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuv ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining nafaqat strukturaviy, balki kognitiv va funksional xususiyatlarini ham chuqurroq ochib berishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.*
2. *Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987.*
3. *Fillmore, C. J. “Frame Semantics.” In Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982.*
4. *Langacker, R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford University Press, 1987.*

5. *Langacker, R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, 2008.*
6. *Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford University Press, 2010.*
7. *Evans, V., & Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, 2006.*
8. *Croft, W., & Cruse, D. A. Cognitive Linguistics. Cambridge University Press, 2004.*
9. *Talmy, L. Toward a Cognitive Semantics. MIT Press, 2000.*
10. *Radden, G., & Kövecses, Z. "Towards a Theory of Metonymy." In The Cognitive Linguistics Reader, 1999.*
11. *Sayfullayeva, R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.*
12. *Nurmonov, A. O'zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent.*